

Staat mijn huis nog wel in Boschveld?

Staat mijn huis nog wel in Boschveld?

Verslag van expertmeeting
'Wonen voor iedereen'

In het kader van de IPSV-bijdrage
georganiseerd op 24 juni 2004
in het buurthuis van Boschveld

In opdracht van
gemeente 's-Hertogenbosch
en de woningcorporaties
BrabantWonen, SSH en SWH

Frank Evers

Gerrichhauzen en Partners
Advies, management en training
bij veranderingsprocessen in stedelijke gebieden

Postbus 546
3300 AM Dordrecht

t (078) 6 144 166
f (078) 6 144 420

Inhoudsopgave

Hoofdstuk	Titel	Pagina
	Inleiding	4
1.	De herstructureringsopgave in Boschveld	5
1.1.	Een wijk met meer culturen	5
1.2.	Multiculturele accenten nu minder sterk aangezet	6
1.3.	Differentiatie voor iedereen	6
2.	Geen exclusieve en generieke woonwensen voor allochtonen	8
2.1.	Woonwensen van autochtonen en allochtonen eigenlijk gelijk	8
2.2.	Fysieke maatregelen in de buurt niet genoeg voor integratie	8
2.3.	Aanbevelingen van de VROM-raad	8
2.4.	Differentiatie: meer dan wonen alleen	9
2.5.	Het parlementair onderzoek naar integratiebeleid	9
3.	De expertmeeting	10
3.1.	De opening: Boschveld is al veranderd	10
3.2.	Geloof in de dynamiek van de stad	10
3.3.	Soep of salade	11
3.4.	Bestaat de wijk nog wel?	11
3.5.	De betekenis van de buurt teveel ontkend	11
3.6.	Stedenbouwkundige randvoorwaarden	12
3.7.	Bouw verder aan de fysieke en sociale geschiedenis van de wijk	13
3.8.	Zoek en beloon eigen initiatieven	13
3.9.	De economische factor	14
3.10.	Conclusies: het bereiden van een salade	14
	Bijlage: stellingen	16
	Colofon	18

Inleiding

Op 24 juni 2004 vond in het buurtcentrum Boschveld een expertmeeting plaats onder de noemer 'Wonen voor iedereen'. Daarin stond de wens ter discussie om in het nieuwe Boschveld te komen tot een goede sociale cohesie en de wijze hoe daar te komen. Daarvoor is aan de deelnemers een aantal gespreksthema's aangereikt die een bijdrage aan de realisatie van genoemde wens moet leveren:

- De mogelijkheden van woonmilieudifferentiatie
- De mogelijkheden van bouwen voor bijzondere doelgroepen
- De mogelijkheden voor vormen van particulier opdrachtgeverschap
- De bijdrage van instellingen en bedrijfsleven voor een bijzonder woonmilieu

De bijeenkomst met deskundigen is één van de activiteiten die de gemeente in de afgelopen jaren heeft ondernomen in het kader van de IPSV-bijdrage van het ministerie van VROM. IPSV staat voor Innovatieprojecten Stedelijke Vernieuwing. 's-Hertogenbosch heeft die bijdrage in 2001 in gekregen voor de toen geformuleerde ambitie om binnen Boschveld een allochtoon woonmilieu te ontwikkelen. Hoewel deze specifieke labeling van de wijk als allochtoon in de afgelopen jaren ter discussie is komen te staan, is er bij de voorbereiding van de bijeenkomst wel nadrukkelijk aandacht aan besteed. Daarom is in deze rapportage niet alleen het verslag van de expertmeeting opgenomen en een korte toelichting op het Masterplan, maar ook een samenvatting van de voorbereidende notitie.

De titel van het verslag is ontleend aan een uitspraak van wethouder Elly de Jonge. De motto's en slogans voor de planvorming zijn in de loop der jaren nogal eens veranderd: van 'Anders wonen', 'Een wijk van werelden', via 'Wonen voor iedereen' tot 'In Boschveld staat mijn huis'. Veel bewoners vragen zich af of hun woning straks nog wel in een omgeving staat die zij ervaren als hun Boschveld. Ook zonder verhuizing zijn sommigen bang straks feitelijk in andere wijk te wonen. Kortom: staat mijn huis nog wel in Boschveld? Een zeer wezenlijke vraag als sociale cohesie wordt nagestreefd, een item dat gelet op de bijdragen aan de expertmeeting voldoende stof voor discussie geeft.

Frank Evers
Gerrichhauzen en partners

1. *De herstructureringsopgave in Boschveld*

In 's-Hertogenbosch is de afgelopen jaren gewerkt aan de plannen voor de herstructurering van de naoorlogse wijk Boschveld, gelegen aan de achterzijde van het station (vanaf de binnenstad bekeken) en grenzend aan het vernieuwde Paleiskwartier. Onder de noemer 'In Boschveld staat mijn huis' is in 2003 het Masterplan verschenen. In de komende jaren worden ruim 3000 nieuwe woningen gebouwd, voor tweederde in de koopsector en eenderde in de huursector. Om dat te realiseren vindt de sloop plaats van ongeveer 1000 bestaande woningen, grotendeels in de sociale huursector. Het huidige volume aan sociale huurwoningen blijft in de toekomst echter gelijk. Kortom, er wordt dus een fors aantal woningen toegevoegd. Ook de bedrijvigheid krijgt in de komende jaren een flinke impuls.

Er is een aantal redenen geweest om de herstructureringsopgave te starten. De belangrijkste daarvan zijn:

- Onveiligheid
- Verwaarloosd uiterlijk van de wijk
- Sterk verouderde woningvoorraad
- Slechte sociaal-economische positie van veel bewoners

De herstructurering richt zich niet alleen op ruimtelijke vernieuwing, maar ook op sociaal-economische en sociaal-culturele vernieuwing. Om de forse vernieuwingsopgave te laten slagen moet daarom ook gewerkt worden aan een beter imago van Boschveld. Boschvelders moeten ook in de toekomst trots zijn op de wijk. Daarom streeft men naar een omgeving waar *'...ontmoetingsplekken ontstaan waar mensen met elkaar in contact komen en het ontstaan van ideeën en vriendschappen wordt gestimuleerd'*.

1.1. *Een wijk met meer culturen*

Tijdens het planvormingsproces is uitvoerig aandacht besteed aan de allochtone bewoners van Boschveld. Van de Boschveldse bevolking komt 37% oorspronkelijk niet uit Nederland. Een kwart van de bewoners heeft een Turkse of Marokkaanse achtergrond. Hoewel de allochtone etniciteit vaak de nadruk krijgt in de cijfers is het tegelijkertijd simpel uit te rekenen dat 63% van de bevolking dus een Nederlandse achtergrond heeft. Het relatief grote aandeel allochtonen is bij de start van het planvormingsproces echter als één van de belangrijkste uitgangspunten voor de fysieke en sociale vernieuwing gehanteerd. Daarom werd in 2001 – met succes – een beroep gedaan op de IPSV-subsidieregeling (Innovatieprojecten Stedelijke Vernieuwing) van het ministerie van VROM om de ideevorming voor een allochtoon woonmilieu verder te ontwikkelen. De eerste schetsen voor het vernieuwde Boschveld gingen uit van een Kashba-idee, vrij naar de handelswijk in een Arabische stad. De eerste werktitel

Kaartbeelden uit het masterplan

van het Masterplan was: Boschveld, een wijk van werelden. Een belangrijke doelstelling was om het multiculturele karakter van de wijk verder te versterken en tot uitdrukking te laten komen in het bouwprogramma.

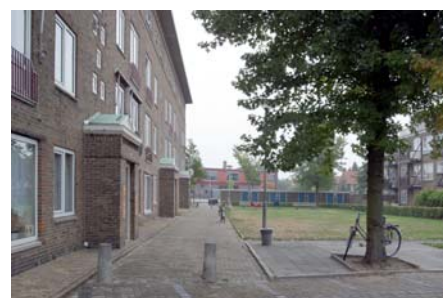
1.2. *Multiculturele accenten nu minder sterk aangezet*

In het definitieve Masterplan is het multiculturele karakter van Boschveld minder dominant aanwezig dan in de eerste concept-versies. Daar zijn verschillende oorzaken voor. Het bleek bijzonder lastig om te definiëren wat een allochtoon woonmilieu precies is. Natuurlijk is het mogelijk om in het ontwerp van bouwwerken te citeren uit bijvoorbeeld Arabische bouwtradities, maar daarmee ontstaat er nog geen samenhangend woonmilieu. Verschillende onderzoeken in de afgelopen jaren hebben bovendien aangetoond dat mensen met een allochtone afkomst in de 2^e of 3^e generatie vrijwel dezelfde woonwensen hebben als mensen van Nederlandse afkomst. Alleen de eerste generatie allochtonen, de generatie die dus in het land van herkomst is geboren, heeft vaak specifieke woonwensen die samenhangen met hun culturele achtergrond. Het is maar zeer de vraag of je een volledig allochtoon woonmilieu moet ontwerpen op basis van de wensen van één generatie, die bovendien al sterk aan het verouderen is.

Niet alleen de uitkomsten van verschillende onderzoeken (zie ook het volgende hoofdstuk) hebben geleid tot andere accenten in de planvorming rond het beoogde allochtone woonmilieu. In de afgelopen jaren is de toon in het politieke debat over de wijze van integratie van allochtone inwoners en de gewenstheid van een multiculturele samenleving grondig gewijzigd. De aanvraag om onder de noemer 'allochtoon woonmilieu' in aanmerking te komen voor IPSV-subsidie is al in 2001 gedaan. Dat is voor de landelijke verkiezingen van 2002. Tijdens die verkiezingsstrijd is het integratievraagstuk openlijk vanuit een ander perspectief benaderd dan velen tijdens de jaren van de Paarse kabinetten en ook daarvoor gewend waren. Multiculturaliteit werd in politieke en beleidsmatige zin een meer beladen begrip dan voorheen en klonk ineens minder hip en gewenst. Wethouder Eugster van 's-Hertogenbosch verwees tijdens de expertmeeting in dat verband naar het nummer van The Clash uit 1982: *'Rock the Casbah'*. De Kashba stond eigenlijk op z'n kop. Binnen de IPSV-regeling is het thema 'allochtoon woonmilieu' inmiddels geschrapt en uit het masterplan voor Boschveld verdween de Kashba. Tegelijkertijd kent Boschveld nog steeds dezelfde bevolkingssamenstelling.

1.3. *Differentiatie voor iedereen*

De wens om te komen tot een gedifferentieerd woonmilieu zijn met de gewijzigde inzichten niet overboord gezet. Alleen is de differentiatie niet alleen meer gericht op bepaalde etnische bevolkingsgroepen. In de plannen voor Boschveld gaat het niet meer om 'anders wonen' maar om 'wonen voor ie-

dereen'; om iedereen die om een bepaalde reden dicht bij de binnenstad wil wonen. Differentiatie blijft dus een van de belangrijkste doelstellingen in het Masterplan Boschveld. Differentiëren wordt in het Masterplan omschreven als:

"Vernieuwing is gericht op het aanbrengen van meer afwisseling in het woningaanbod, introduceren van meer functies. Waardoor meer vitaliteit en levendigheid ontstaat: verscheidenheid in programma en architectuur."

De wens om meer te differentiëren is verbonden met twee andere doelstellingen:

"Intensiveren: Intensief bouwen in de stad om landschap buiten de stad te sparen. Maar ook het vergroten van de kritische massa waardoor er meer draagvlak is voor nieuwe ontwikkelingen en voor (winkel)voorzieningen. En daarnaast het benutten van de ligging nabij het station en de binnenstad door meer woningen te bouwen en andere functies te introduceren."

"Stimuleren: Ruimte en gelegenheid bieden voor ontmoetingen en 'spontane stadsontwikkeling'; niet als marginale verschijnselen, maar door hiervoor bewust ruimte te creëren. De visie voor de vernieuwing moet geen dogma worden dat ontwikkelingen in nauwe (bestuurlijke) banen leidt, maar moet de condities creëren waarbij potenties ruimte krijgen. Het gaat er om hiervoor een ruimtelijk kader te bieden."

Deze doelstellingen hebben zich programmatisch vertaald in een divers pakket aan maatregelen:

- naast het wonen in diverse soorten en maten, verspreid over het totale Boschveld, is er plaats voor
- winkels en voorzieningen in het hart van Boschveld (Plein Boschveld);
- kantoren en bedrijven langs de Parallelweg (langs het spoor);
- voorzieningen, kleine bedrijfjes, praktijkruimten, ateliers etcetera in de zogenaamde plinten, met daarboven woningen langs de Copernicuslaan;
- stedelijke functies in het Grasso-complex, een oud industrieel complex.

2. *Geen exclusieve en generieke woonwensen voor allochtonen*

2.1. *Woonwensen van autochtonen en allochtonen eigenlijk gelijk*

In de afgelopen jaren is het nodige onderzoek gedaan naar de woonwensen van allochtonen. Eind negentiger jaren van de vorige eeuw is er in de politiek veel aandacht geweest voor 'multicultureel bouwen' en 'allochtone woonmilieus'. Toenmalig staatssecretaris Remkes heeft daarom de nodige onderzoeken laten uitvoeren en speciaal IPSV-geld gelabeld voor stedelijke vernieuwingsprojecten voor allochtone bouwprojecten. Het Amersfoortse Smart Agency kwam in 2001 na een uitgebreid marktonderzoek tot de conclusie dat de woonwensen van allochtonen niet heel sterk afwaken van die van autochtonen. Specifieke woonwensen op cultureel en religieus gebied zouden vooral leven onder de verouderende eerste generatie migranten. Bovendien zouden de woonwensen binnen één generatie flink kunnen wijzigen. Het is dus lastig om woonbeleid te formuleren op basis van de huidige allochtonen op de woningmarkt. Gideon Bolt heeft in zijn proefschrift over de wooncarrières van Turken en Marokkanen soortgelijke conclusies getrokken. Ook deze bevolkingsgroepen vinden een goede woonkwaliteit belangrijker dan de directe nabijheid van familie en vrienden in dezelfde buurt. En ook allochtonen zelf beoordelen een buurt waar veel bewoners van buitenlandse komaf wonen als sociaal onveiliger dan buurten waar meer autochtonen wonen, zonder dat zij daarmee overigens de relatie leggen tussen etnische afkomst en criminaliteit. Het samenwonen van mensen met een andere etnische achtergrond lijkt echter meer bepaald door sociaal-economische factoren dan door de wens om in een etnisch homogene omgeving te wonen. Migrantengroepen zijn vaak gedwongen om in dergelijke buurten te wonen omdat daar de betaalbare woningen zijn. Een onderzoek dat MCA Communicatie in opdracht van het dagblad Trouw eerder dit jaar heeft uitgevoerd, bevestigt de cijfers van bovengenoemde onderzoeken.

2.2. *Fysieke maatregelen in de buurt niet genoeg voor integratie*

In het rapport 'Integratie door differentiatie', in februari 2000 uitgegeven door het ministerie van VROM, wordt niet al te veel heil verwacht van fysieke maatregelen op de woningmarkt om allochtonen te betrekken in de maatschappij. Volgens de VROM-onderzoekers moeten bij een fysiek instrument als herstructurering de sociale verwachtingen niet te hooggestemd zijn. Bovendien zou een 'territoriale aanpak' op buurtniveau maar ten dele bijdrage aan sociale samenhang. Mensen zijn veel minder dan een paar decennia terug georiënteerd op één buurt; mensen wonen en werken in meerdere stadsdelen, zijn mobieler in hun vrije tijd. De actieradius van de bewoner overstijgt zeker het territorium van de wijk en in veel gevallen ook die van de stad. Speciale groepen als allochtonen zijn vaak ook op stedelijk niveau georganiseerd; op dat niveau liggen dan ook de aanknopingspunten om deze groepen meer kansen te bieden op de arbeids- en woningmarkt. Tegelijkertijd is door de onderzoekers geconstateerd dat binnen wijken vaak een sociaal-culturele homogeniteit aanwezig is. Op zich hoeft dit natuurlijk niet erg te zijn; maar het is dan wel verstandig om bij herstructurering het stedenbouwkundig instrumentarium zo te gebruiken dat er zachte overgangen tussen (sub)buurten ontstaan. Dat voorkomt te grote geslotenheid binnen een grotere wijk.

2.3. *Aanbevelingen van de VROM-raad*

De VROM-raad heeft de verschillende literatuur gebruikt om tot een advies te komen over de zin en onzin van multicultureel bouwen, verschenen in het voorjaar van 2002. Ook de VROM-raad hanteert daarbij het uitgangspunt dat het weinig zin heeft om algemeen woonbeleid voor allochtonen te ontwikkelen. Lang niet alle allochtone bewoners wensen immers als groep bij elkaar te wonen of hebben specifieke woonwensen die samenhangen met hun culturele identiteit. Wel constateert de Raad dat er een duidelijke behoefte is aan specifieke projecten voor speciale doelgroepen. Realisatie van dergelijke projecten is lang niet altijd eenvoudig en stuit op de nodige weerstanden binnen het huidige beleid. Samengevat komt de Raad onder andere tot de volgende conclusies en aanbevelingen:

1. binnen een vraaggericht woningmarktbeleid is het vanzelfsprekend een deel van de woningvoorraad en de nieuwbouw te richten op de vragen en wensen van specifieke doelgroepen, dus ook allochtonen (het gaat daarin dus veel meer om een gespecificeerde invulling van het thema 'particulier opdrachtgeverschap');
 2. woongroepen voor allochtone ouderen bieden goede kansen om op een specifieke wijze invulling te geven aan het thema multicultureel bouwen; op deze projecten is ook het meeste succes ge-
-

boek; het inspelen op deze behoefte past in het beleid om de relatie tussen wonen en zorg te versterken;

3. identiteit krijgt weer een belangrijkere rol toegemeten binnen het woonbeleid; in die trend kan er ook aandacht zijn voor het tot uitdrukking brengen van verschillende culturele identiteiten in de woon- en leefomgeving.
4. projecten voor multicultureel bouwen kan de participatie van allochtone huishoudens vergroten, dat is nu vaak een groot probleem. Het formele besluitvormingstraject moet daar wel op aangepast worden.

Betrokkenen vanuit het rijk, gemeenten, woningcorporaties en private investeerders kunnen diversiteit meer dan voorheen als uitgangspunt kiezen bij het formuleren van woonbeleid. Belangrijk is ook om na te denken of het mogelijk is flexibele woonvormen te ontwikkelen die op een duurzame wijze kunnen inspelen op specifieke maar veranderende woonwensen. De lokale overheid heeft bij uitstek de ruimte om initiatieven te ondersteunen die aansluiten bij de specifieke woonwensen, binnen vaak generiek beleid. Corporaties kunnen zeker bij groepsinitiatieven vanuit hun beheertaak een belangrijke rol vervullen bij de realisering en ondersteuning hiervan.

2.4. *Differentiatie: meer dan wonen alleen*

Om te komen tot een gedifferentieerde stedelijke omgeving waarin huidige en nieuwe bewoners en bezoekers van Boschveld zich thuis voelen kan er niet alleen gekeken worden naar de woonfunctie. Het gaat dan ook om zaken als onderwijs, participatie op de arbeidsmarkt en het stimuleren van het (etnisch) ondernemerschap om de participatie van allochtonen in de gemeenschap van Boschveld te bevorderen. Het mengen van functies zou dan ook daar op gericht moeten zijn en niet alleen maar voor de gezelligheid, levendigheid en het woongenot. Volgens sommigen kunnen juist in de oudere wijken ambitieuze starters veilig zonder veel kapitaal werken aan zakelijke dienstverlening die zo belangrijk is voor de kennis-economie. Eén of twee culturele instituten of galleries kunnen bovendien vaak een voortrekkersrol vervullen in de revitalisering van een stadsdeel (Vrom.NL, themanummer wijkeconomie, no. 8, jaargang 5). Uiteindelijk is dit natuurlijk niet te helemaal te plannen, want levendigheid kenmerkt zich door permanente verandering. Functiemenging is dan ook niet in een juiste verhouding te plannen, maar dient de kans te krijgen om zich blijvend te ontwikkelen (S&RO, 3/2002)

Het SCP rapporteerde in 2002 dat het voor een goede sociale cohesie belangrijk is te zorgen voor activiteiten als kinderopvang, onderwijs, netwerken van zorg, sport en amateurkunst. Dat activeert de burger en dat zorgt voor ontmoetingsplaatsen waar mensen uit uiteenlopende sociale milieus elkaar kunnen ontmoeten.

2.5. *Het parlementair onderzoek naar integratiebeleid*

Het parlementaire onderzoek door de commissie Blok naar het Nederlandse integratiebeleid, dat begin 2004 is afgerond, weerspiegelt de beladenheid als het gaat om begrippen als multiculturaliteit. Een aantal van de algemene conclusies van de commissie Blok heeft een relatie met de ontwikkelingen in Boschveld:

1. Negatieve beeldvorming <van allochtonen, red> wordt vooral bestreden door het versterken van de sociaal-economische positie en arbeidsparticipatie. Het onder de aandacht brengen van succesvolle allochtonen als rolmodellen wordt actief ter hand genomen om negatieve beeldvorming en stigmatisering te voorkomen.
2. Het betrekken van ouders, opvoedingsondersteuning en voorschoolse opvang zijn nodig...het onderwijshuisvestingsbeleid van de gemeente en andere flankerende maatregelen worden voorzien van prikkels om de integratie te bevorderen.
3. De achteruitgang van wijken heeft vooral te maken met verwaarlozing van de publieke ruimte, onzekerheid over de herstructurering en onvoldoende bestrijding van overlast en criminaliteit.
4. De diversiteit van het woningaanbod in de grote steden wordt vergroot, dit om de vlucht van de middenklasse naar de randgemeenten en de regio te voorkomen.

Met de herstructureringsopgave in Boschveld kan zowel in fysieke, sociale als economische zin naar antwoorden gezocht worden op de algemene aanbevelingen van de commissie Blok.

3. *De expertmeeting*

3.1. *De opening: Boschveld is al veranderd*

Zo'n 15 deskundigen namen deel aan de expertmeeting over de gewenste veranderingen in Boschveld. Op deze bijeenkomst met deskundigen stond vooral de wens tot differentiatie van de Bossche partijen centraal om zo te komen tot sociaal-economische en sociaal-culturele vernieuwing. Het ontwerp en het bouwvolume uit het masterplan stonden eigenlijk niet ter discussie. De vraag was meer of het klopt dat een gedifferentieerd woningaanbod leidt tot versterking van de sociale samenhang in de wijk.

Wethouder Jetty Eugster gaf in haar opening aan dat Boschveld al jaren aan veranderingen onderhevig is. Hoewel dat niet op grootschalige wijze in de gebouwen te zien is, is dat wel merkbaar in de bevolkingssamenstelling. Tot de vroege jaren '70 was Boschveld een wijk voor middenstanders en ambtenaren, een zogenaamde keurige wijk dus. Eugsters eigen schoonmoeder woonde er. De familie jaagde haar graag een beetje op stang. Schoonmoeder-lief werd meer dan 20 jaar geleden al bang gemaakt dat zij in een bouwkeet moest gaan wonen als het zo door ging met de buurt. Het is allemaal niet zo snel gegaan, maar toch zag je de buurt afglijden. Uit het straatje van Eugster's schoonmoeder verdwenen de planten en bloemen uit de perkjes en alles zag er een stuk armoediger uit. Het duurde echter lang voor de problemen echt benoemd werden en de zaken stevig zijn aangepakt. Dat moet nu gaan gebeuren, al is dat ook gemakkelijker gezegd dan gedaan. Het heeft een paar jaar geduurd voor er een definitief Masterplan lag, waarbij ook nog eens stevig is geschud aan het oorspronkelijke ideaal om in Boschveld een zogenaamde kashba te realiseren.

3.2. *Geloof in de dynamiek van de stad*

Stedebouwkundige Ashok Bhalotra van Kuiper Compagnons lichtte het masterplan toe. Het is de bedoeling met de uitvoering hiervan te komen tot een rijkgeschakeerde wijk en aan te sturen op een maximale en optimale mix, zowel sociaal-economisch als etnisch. Bhalotra gaf aan zich zorgen te maken over de ontwikkelingen in de stad en vreest een tweedeling waarbij de rijken zich terugtrekken aan de rand van de stad en de armen binnen de steden wonen. Hij vindt dat we dat niet mogen toelaten en de randvoorwaarden moeten scheppen die leiden tot sociale cohesie. Als je met een goed stedenbouwkundig plan randvoorwaarden weet te scheppen voor 'mix', komt sociale menging vanzelf. Ondanks de soms wat pessimistische toon van Bhalotra's betoog gelooft hij dat zoiets kan ontstaan: geloof in de dynamiek van de stad en gebruik een planologie van de kansen. *'Urbanism is everybody's business'*, zo stelde Ashok Bhalotra.

3.3. *Soep of salade*

De bijeenkomst werd voorgezeten door Esther Agricola, directeur van KEI Centrum voor Stedelijke Vernieuwing. Zij zette sterk in op de vraag waarom we in stedelijke vernieuwingsopgaven streven naar differentiatie. In vrijwel alle herstructureringsopgaven in Nederland is dat één van de belangrijkste doelstellingen. Maar slechts zelden wordt scherp omschreven wat daarvoor de beweegredenen zijn. Bovendien is niet duidelijk of we streven naar een soort gemiddelde, nivellering of juist de verschillen willen accentueren. Agricola citeerde de Amerikaanse professor John Mollenkopf die bij een bezoek aan ons land aangaf dat bij stedelijke vernieuwing zowel in Nederland als in Amerika dezelfde ingrediënten worden gebruikt. Alleen lijkt het erop dat men in Nederland alles tot soep mixt en er weinig onderscheidends meer te herkennen valt. In de Verenigde Staten heeft men een voorkeur voor salade. Daarbij blijven de verschillende ingrediënten zichtbaar. Zij is benieuwd wat Den Bosch wil en hoe de aanwezige deskundigen hier tegenaan kijken.

3.4. *Bestaat de wijk nog wel?*

Architecte Nadia Jeloulli gaf aan dat het streven om met een gedifferentieerd programma te komen tot een betere sociale cohesie haar erg bevoogdend overkomt. Vaak is er sprake van achterstallig onderhoud, door niet tijdig investeren door corporaties. Daarom moet een wijk rigoreus op de schop. Het contact tussen het merendeel van de zittende bewoners is vaak goed. Het zit in de hoofden van de professionals dat daar iets mis mee zou zijn. Maar de meeste mensen zijn toch niet contactgestoord? Daar hoeven we toch niet voor te ontwerpen? Bovendien gaat het vaak om problemen bij relatief kleine groepen die we niet bij naam durven te noemen.

Tweede kamerlid Huib Bruls (CDA) vindt dat met de aandacht voor sociale cohesie in de wijk, ontkend wordt dat het dagelijks leven niet meer binnen één wijk plaatsvindt. Mensen leven tegenwoordig in netwerken. Ze wonen op de ene plek, werken ergens anders in de stad (of een andere stad), ontspannen weer ergens anders en hun sociale netwerk is vaak helemaal verspreid over een bepaalde regio. Stefan Metaal (Universiteit van Amsterdam) sluit zich aan bij deze opvatting. Het ontstaan van sociale cohesie is een spontaan proces. Daar is moeilijk op te sturen. Bovendien zouden veel stedelingen niet zitten te wachten op overmatig contact in de eigen woonomgeving. Stedelingen kiezen vaak bewust voor anonimiteit. Contacten vinden plaats via opleiding, werk, familie etc. De buurt is daarin bijna betekenisloos geworden. De kracht van de stad is juist dat mensen elkaar niet kennen.

3.5. *De betekenis van de buurt teveel ontkend*

Met de stellingname van Bruls en Metaal is lang niet ieder van de aanwezigen het eens. Volgens Gertjan Hagen van onderzoeksbureau The Smart Agency heeft er de afgelopen decennia een verschralling plaatsgevonden in de aandacht voor sociale processen in de wijk. Het klopt dat veel mensen hun sociale verbanden in verschillende netwerken hebben. Maar toch is de sociale context niet volledig los te koppelen van de woning. Mensen die het bijvoorbeeld financieel niet zo breed hebben zijn vaak veel meer aangewezen op de buurt. Rosemary Samadhan (Woonconsultancy) geeft aan dat het belangrijk is ook te bouwen voor ouderen; zij kiezen vaak bewust voor een bepaalde wijk en hebben niet (meer) zo'n grote actieradius. Zij leggen vaak contact in de buurt en zijn zichtbaar, bijvoorbeeld op hun balkon en in de buurtwinkeltjes.

Wat het volgens Gertjan Hagen ingewikkeld maakt om te sturen op differentiatie en sociale cohesie is dat de samenleving veel meer gefragmenteerd is dan enkele decennia geleden. Ideologisch gemotiveerde integratiedoelstellingen zijn lastig van bovenaf op te leggen en zijn bovendien niet jaren houdbaar. Je kunt niet meer uitgaan van de maakbare samenleving. Wellicht gebeurt dat in het masterplan voor Boschveld nog wel iets te veel. Het is verstandiger om aan te sluiten bij de wijze waarop verschillende groepen mensen willen samenleven. Mensen zoeken naar netwerken of gemeenschappen waarmee zij zich kunnen identificeren. Sommigen willen wonen onder 'ons soort mensen', weer anderen zoeken een broedplaats of hebben juist een voorkeur voor een open samenleving. De gedachte van 'een wijk voor iedereen' klinkt aantrekkelijk, maar is misschien hetzelfde als 'een wijk voor niemand'. De vraag voor wie

je wat bouwt moet veel preciezer beantwoord worden dan meestal wordt gedaan bij bouwprogramma's.

3.6. *Stedenbouwkundige randvoorwaarden*

In het Masterplan lijkt volgens Gertjan Hagen nog te weinig aandacht besteed aan de schaalniveaus tussen dat van de wijk als geheel en het huis van de individuele bewoners. Het gaat eigenlijk niet om 'mijn' huis, maar om 'ons' huis in Boschveld. Problemen doen zich vooral voor in de microsamenleving waar het huis deel van uitmaakt: het portiek, de straat. Men voelt zich onveilig, men kent elkaar niet en de bewoner is langzamerhand zijn controle kwijtgeraakt over zijn directe omgeving, de buurt en de burens. We moeten daarom zoeken naar instrumenten om mensen deze controle weer terug te geven, aldus Hagen. Woonconsumenten met een grotere koopkracht zoeken die controle over hun omgeving met geld door een hogere koop- of huurprijs te accepteren. Wel degelijk is het mogelijk binnen het ontwerp van wijken en blokken randvoorwaarden op te nemen die een zekere mate van sociale cohesie eerder bevorderen dan tegengaan. Tegelijkertijd moet je 'contact' niet opdringen aan mensen die anonimiteit zoeken. Juist op blokniveau is met samenhangende leefstijlen een zekere mate van cohesie te bewerkstelligen. Succes is niet gegarandeerd, maar als je het niet doet, gebeurt het sowieso niet.

Ook George de Kam (KU Nijmegen) geeft aan dat ontmoetingen in de openbare ruimte met een stedenbouwkundig ontwerp wel degelijk zijn te conditioneren. In de stedenbouwkundige structuur moet daarvoor onder andere de sociale relatie met de straat gelegd worden; huizen moeten niet met de rug naar de straat staan. Mensen zien elkaar dan, herkennen elkaar. Dat wil niet zeggen dat mensen bij elkaar op de koffie gaan. Maar de mogelijkheid tot contact, elkaar aanspreken en groeten is er in ieder geval. Dat is een belangrijke voorwaarde voor mensen om zich veilig en vertrouwd te voelen in hun eigen omgeving. Datzelfde geldt ook voor het ontwerp van looproutes naar winkels en andere voorzieningen. Vriendschappen en grote mate van verbondenheid zijn niet te sturen, zo geeft Chris Veldhuijsen (FORUM) aan. Wat dat betreft wordt in het Masterplan soms wel erg prozaïsch taalgebruik gehanteerd. Maar negatieve buitensporigheden in de sociale sfeer zijn wel degelijk te beperken. Het toepassen van een 'kinderlint' kan ervoor zorgen dat alle kindvriendelijke plekken (speelplekken, brede school, sport-accomodatatie, kinderopvang)

binnen de wijk met elkaar worden verbonden. Ook dat draagt bij aan het ontstaan van een wijk waar verschillende bevolkingsgroepen zich prettig en veilig voelen, aldus architecte Sylvie Smeets.

3.7. *Bouw verder aan de fysieke en sociale geschiedenis van de wijk*

Volgens Ashok Bhalotra is het belangrijk in deze fase van transformatie goed te kijken naar de geschiedenis van de wijk, zowel in fysieke als in sociale zin. Een goed stedenbouwkundig plan is eeuwen houdbaar. Binnen een goede stedenbouwkundige structuur kunnen bouwblokken meer dan eens aangepast of verwisseld worden. Niet voor niets wordt in het Masterplan rekening gehouden met de bestaande structuren en is ook het voormalige ongebruikte spoorlijntje vooralsnog gehandhaafd. Een goede stedenbouwkundige structuur kan wat verdragen en moet ruimte laten voor veranderbaarheid. Maar ook de sociale structuren zijn overdraagbaar op volgende generaties in de wijk, zo gelooft Bhalotra. Als er meerdere generaties in een wijk wonen is er sociale stabiliteit en worden normen en waarden voortdurend overgedragen. Mensen leven dan niet in een losse structuur. De stad legt de geschiedenis van haar bewoners vast in haar geheugen.

Chris Veldhuijsen geeft aan dat daarom bij herstructurering de sociale samenhang zo kwetsbaar is; grote groepen mensen verdwijnen uit de wijk en er komen grote groepen nieuwe mensen in. Daarmee is de bestaande sociale structuur snel om zeep geholpen. Veranderingen gaan voor de bewoners te snel en de verschillen tussen bevolkingsgroepen worden te groot. Dan kunnen grote spanningen ontstaan tussen verschillende bevolkingsgroepen. Juist in de overgangsfase is er daarom extra aandacht nodig voor de zittende bewoners, zeker als bestuurders uitspreken dat de oorspronkelijke bewoners in een te herstructureren wijk kunnen blijven wonen. De bewoners zien hun wijk in rap tempo veranderen en ervaren hun woonomgeving niet meer als 'eigen'. Elly de Jonge, wethouder in 's-Hertogenbosch, herkent bij veel bewoners van Boschveld angst voor de veranderingen. Het Masterplan heet 'In Boschveld staat mijn huis'; maar bewoners vragen zich af hun huis straks nog wel in Boschveld zal staan. Zij vertrouwen er wel op dat zij een andere woning in de wijk krijgen, maar zij zijn bang dat de wijk die op dezelfde plek zal verrijzen niet langer als hun Boschveld te beschouwen is. Voortdurend moet dan ook uitgelegd worden dat Den Bosch zo'n 20.000 woningzoekenden kent en ook toekomstige generaties moeten wonen. Die argumenten zijn echt nodig om bewoners te overtuigen van de noodzaak om te veranderen. Volgens Arie Voorburg (Novio Consult) is het belangrijk om te zorgen voor blijvende herkenning om bewoners mee te nemen in het proces van veranderingen. Dat kan deels door te werken met sfeerbeelden waarbij de veranderingen van de oude naar de nieuwe situatie stapsgewijs in beeld worden gebracht. Ook Sylvie Smeets gelooft dat het werken met beeldkwaliteitsplannen positief kan werken om bewoners mee te nemen in het herstructureringsproces.

3.8. *Zoek en beloon eigen initiatieven*

Het vertrouwd maken van de bewoners met veranderingen is een eerste stap. Dat lukt soms ook wel en dat durven gemeenten en corporaties nog wel aan. Maar zij willen de regie van de veranderingen vaak stevig in eigen hand houden. Het stimuleren en belonen van het particulier initiatief kan echter sterk bijdragen aan het vertrouwen van huidige en nieuwe bewoners dat een herstructureringsproces succesvol zal verlopen. Jan Walrecht (B.I.E.B.) merkt echter vaak dat bestuurders en ambtenaren een grote angst hebben om mensen zelf mee te laten bouwen aan de wijk. Collectieve keuzevrijheid is goed te regisseren en leidt tot sociale samenhang. Als overheid en corporatie kun je randvoorwaarden stellen voor particulier initiatief. Binnen bepaalde marges kunnen (toekomstige) bewoners veel veranderen en zelf meebouwen. Dat hoeft niet alleen bij koopprojecten, ook in huur is mede-opdrachtgeverschap van huurders met een verhuurder goed mogelijk. Daarmee krijgen mensen ook hechting met een bepaalde plek, ze zijn van meet af aan betrokken bij hun nieuwe woning, de straat en de buurt. Je gaat bovendien zorgvuldig om met datgene wat je zelf hebt gebouwd of hebt laten bouwen. Natuurlijk zijn er risico's, maar er ontstaat iets gemeenschappelijks. Zeker voor speciale doelgroepen zijn woonwensen op maat te realiseren en dan ontstaat er echt differentiatie.

Juist voor ouderen is het goed mogelijk iets gemeenschappelijks te creëren op basis van collectief (mede)opdrachtgeverschap, zo geeft Rosemary Samadhan aan. Zij heeft in Den Haag gewerkt aan verschillende projecten voor groepswonen van ouderen. Je moet echter de randvoorwaarden scherp definiëren

voor groepsprojecten en die bij de uitvoering scherp bewaken. Anders verwatert een gewenst concept snel. Als in een gemeenschappelijk project bepaalde mensen/bewoners zich niet houden aan de uitgangspunten is het project eigenlijk mislukt. Niemand voelt zich dan meer thuis. Dat betekent dat een overheid of corporatie zich echt moet verdiepen in de culturele achtergronden van een bepaalde groep. Sylvie Smeets geeft aan dat seniorenhuisvesting goede mogelijkheden biedt om een gedifferentieerde omgeving te ontwerpen: kangaroowoningen, groepswoningen, zorgappartementen enz.

Nadia Jellouli meent dat het voor betrokkenheid inderdaad belangrijk is om groepen die initiatieven nemen te stimuleren en hen mee te nemen in ingewikkelde bouwprocessen. Haal hun kennisachterstand weg en maak daar in ieder geval geen misbruik van. In Enschede is in de wijk Roombeek ervaring opgedaan met een voorbeeldenboek voor particulier opdrachtgeverschap. Bewoners kunnen binnen bepaalde bouwmaten variëren. Dit leidt echter nog niet echt tot sociaal-economische menging. Er is een duidelijke scheiding in de wijk, zo vertelde Sylvie Smeets. Maar bewoners kunnen wel kiezen wat ze echt mooi vinden. Door het vastleggen van een helder beeldkwaliteitsplan kan er zowel voor bewoners met een groot dan wel klein budget de mogelijkheid worden geboden particuliere woningbouw te ontwikkelen. De lanen en de groene verbindingsas uit het Masterplan bieden ook prima mogelijkheden om op die plekken iets bijzonders te creëren.

Jan Walrecht is ervan overtuigd dat de vlucht van de midden- en hogere inkomens uit de stad deels gekeerd kan worden door (collectieve) keuzevrijheid te bieden aan de toekomstige bewoners van het nieuwe Boschveld. De geëmancipeerde stedelijke woonconsument eist ook zeggenschap en betrokkenheid. Krijgt zij die niet, dan zoekt men elders naar mogelijkheden om specifieke woonwensen te realiseren. En juist de stad zou plek moeten bieden aan bijzondere initiatieven. Dat hoort bij de stad. Als de gemeente en corporaties de mogelijkheden voor keuzevrijheid voor wonen en werken optimaliseren, dan kan Boschveld één van de meest gewilde wijken van Den Bosch worden. Bovendien draagt het versterken de emancipatie van de woonconsument bij aan de sociaal-economische positie van die groepen.

3.9. *De economische factor*

Hoewel het Masterplan zich grotendeels richt op het woningbouwprogramma is er ook aandacht voor economische ontwikkeling. Het toevoegen van nieuwe economische functies moet ook bijdragen aan een gedifferentieerde wijk en de sociaal-economische positie versterken. Huib Bruls is nog meer dan bij het streven naar sociale cohesie verbaasd dat deze ontwikkeling vanuit de wijk wordt geïnitieerd. Werknemers komen in meerderheid niet meer uit de wijk zelf, een gesloten wijk economie bestaat niet. Wethouder Elly de Jonge geeft aan dat economisch beleid inderdaad vooral op de schaal van de stad beschouwd wordt. En vanuit het stedelijk perspectief biedt Boschveld, dichtgelegen bij de binnenstad, goede mogelijkheden voor atelierwoningen, ambachtelijke industrie waarbij het mogelijk is om te wonen. Op die wijze is het mogelijk om cultuur en economie in de wijk te integreren.

Econoom Gijs Bosch (ETIN) onderkent dat de potenties van Boschveld als economische broedplaats en kraamkamer evident zijn. Maar dan zullen er wel betaalbare 'werkplaatsen' moeten blijven en bijkomen. Dat is een bepalende voorwaarde om de factor economie in dit type wijken een kans te geven. Het gaat immers vaak om kleinschalige, informele bedrijven met weinig financiële draagkracht. Boschveld kan alleen als economische kraamkamer fungeren als de wiegjes betaalbaar zijn. Bosch mist voor de ontwikkeling van die functie nog wel de aansluiting met de directe omgeving van Boschveld. In de naastgelegen wijk het Paleiskwartier bevindt zich de zogenaamde onderwijsboulevard. Is er gedacht aan studenten-huisvesting; aan mogelijkheden voor leer-werk-plaatsen, stageprojecten, adopteren/organiseren van activiteiten/ evenementen? Of voor 'mini-ondernemingen' e.d. Interesseer studenten en scholieren voor Boschveld als de startplek voor hun woon- of werkcarrière: dan kan dit deel van Den Bosch wel eens heel hip worden! Dan maak je ook salade in plaats van soep en voeg je iets toe wat er nu nog niet is.

3.10. *Conclusies: het bereiden van een salade*

Alle aanwezigen leken het er op 24 juni over eens dat de wijk in sociale zin niet te maken is. Samenlevingsvormen zijn van bovenaf niet af te dwingen. De deskundigen verschilden wel van mening welke betekenis de buurt dan nog heeft. Een aantal lijkt te vinden dat men zich vooral op sociale netwerken moet

richten, maar daar kun je niet echt op ontwerpen zo wordt tegelijkertijd gesteld. Toch leken de meeste experts nog wel betekenis toe te kennen aan de woonomgeving om tot bepaalde vormen van onderlinge sociale samenhang te komen. Maar veel nadrukkelijker en nauwkeuriger dan vroeger moet gekeken worden met welke groepen je dan te maken hebt. Levensfase, culturele achtergrond en/of sociaal-economische positie van mensen bepalen op welke wijze zij in de samenleving staan en welke eisen zij stellen aan hun woonomgeving, zowel in sociale als in fysieke zin. Behalve op wijk- en woningniveau moet daarvoor vooral op blok- en straatniveau gekeken worden hoe mensen met elkaar om willen gaan. Leefstijlen moeten op kleine schaal enigszins bij elkaar passen. Dat betekent dat je heel precies moet ontwerpen en na moet gaan welke mensen wel en geen behoefte hebben aan sociale binding binnen de buurt. Het stedenbouwkundig instrumentarium moet zo ingezet worden dat het goed mogelijk is een sfeer van betrokkenheid te laten ontstaan, maar mensen daar tegelijkertijd niet toe gedwongen worden.

Op het microniveau van blok of straat is het heel goed mogelijk om te werken met vormen van particulier opdrachtgeverschap of mede-opdrachtgeverschap. Dat kan bijzondere elementen in de uiterlijke verschijning van de wijk opleveren en bovendien hebben initiatiefnemers van dergelijke projecten vaak een bijzondere betrokkenheid bij de wijk. Bovendien zou particulier opdrachtgeverschap (collectief, in partnerschap met andere partijen of individueel) een positieve bijdrage leveren aan de sociaal-economische ontwikkeling van woonconsumenten. Binnen Boschveld moet het zeker mogelijk zijn een aantal projecten op dit gebied te initiëren als bijzondere ingrediënten in een salade. Ook economische functies kunnen een wijk bijzonderder te maken, maar het is een illusie te denken dat dit vanuit de wijk gestuurd kan worden; nadrukkelijk moet voor het economisch profiel de stad als geheel in ogenschouw genomen worden. Pas dan kan bepaald worden welke rol Boschveld daarin kan vervullen.

Hoewel het Masterplan voor Boschveld op een andere manier wordt uitgevoerd dan oorspronkelijk gedacht, wijst Esther Agricola erop dat het van wezenlijk belang is dat er op basis van de IPSV-subsidie nagedacht kan worden over stedelijke vernieuwing. Op die wijze zijn steden in staat op zoek te gaan naar nieuwe wegen en experimenten. Soms slaagt dat, som ook niet. Maar vallen en opstaan is belangrijk om tot vernieuwing en innovatie te komen. Ze betreurt het dan ook dat deze regeling door het ministerie van VROM wordt afgeschaft. Ton Ringersma van het ministerie geeft echter aan dat er een opvolger komt die steden ook in de toekomst in staat stelt op zoek te gaan naar vernieuwing.

*Bijlage: stellingen***Sylvie Smeets**

Door het vastleggen van een helder beeldkwaliteitsplan kan er zowel voor bewoners met een groot dan wel kleiner budget de mogelijk worden geboden particuliere woningbouw te ontwikkelen. (ik denk dan aan de plekken in het masterplan: de lanen of langs de groene verbindingsas westerpark)

Woondifferentiatie kan ook door middel van verschillende typen seniorenhuisvesting: kangaroewoningen, groepswoningen, zorgappartementen enz.

Het toepassen van "een kinderlint" kan ervoor zorgen dat alle kindvriendelijke plekken (speelplekken, brede school, sport-accomodatie, kinderopvang) binnen de wijk met elkaar worden verbonden.

Wonen en industrie koppelen door middel van atelierwoningen, ambachtelijke industrie waarbij gewoond kan worden: kunstenaar, schoenmaker, klee- hoedenmaker.... op deze wijze kan cultuur in de wijk geïntegreerd worden.

Plekken voor bezinning zorgen voor extra woon- en leefkwaliteit (moskee-kerk-stiltecentrum)

Jan Walrecht, B.I.E.B.Woonmilieudifferentiatie

De vlucht van de midden- en hogere inkomens uit de stad kan gekeerd door (collectieve) keuzevrijheid te bieden aan de toekomstige bewoners van het nieuwe Boschveld

De mogelijkheden van bouwen voor bijzondere doelgroepen:

Het succes van bouwen voor bijzondere doelgroepen is direct te koppelen aan de zeggenschap en daarmee de betrokkenheid van die groep.

Emancipatie van woonconsumenten versterkt ook de sociaal economisch positie van die groepen

De mogelijkheden voor vormen van particulier opdrachtgeverschap:

Betaalbare nieuwbouw (huur & koop / woon & werk) is zeer wel te realiseren door middel van collectief particulier opdrachtgeverschap (koop) en mede-opdrachtgeverschap (huur)

Boschveld kan de meest gewilde wijk van Den Bosch worden door de keuzevrijheid van de toekomstige gebruikers (wonen & werken) te optimaliseren.

Collectief particulier opdrachtgeverschap (koop) en mede-opdrachtgeverschap (huur) versterkt de betrokkenheid van bewoners bij woning, straat en buurt.

Gertjan Hagen. The Smartagency®companyStelling 1

De ruimtelijke structuur moet volgen op de sociale structuur. Andersom lijkt aantrekkelijk, maar is onmogelijk.

Toelichting:

De samenleving fragmenteert. In plaats van ideologisch gemotiveerde integratiedoelstellingen is het wellicht verstandiger uit te gaan van hoe mensen zelf willen samenleven. Binnen de globale samenleving zoekt het (geëmancipeerde) individu naar netwerken/communities waarmee hij/ zij zichzelf kan identificeren. Sommigen willen wonen onder 'ons soort mensen', weer anderen zoeken een broedplaats of prefereren juist een open samenleving. De gedachte van 'een wijk voor iedereen' is aantrekkelijk, maar is misschien hetzelfde als 'een wijk voor niemand'. Gaat het plan voor Boschveld niet teveel uit van de maakbare samenleving?

Stelling 2

In Boschveld staat **ons** huis.

Toelichting:

In het verlengde van de vorige stelling richt ook deze stelling zich op de collectiviteit. Het huis is immers tegenwoordig niet (meer) het probleem, maar de micro-samenleving waarvan het huis deel uitmaakt. Het portiek, de straat. Men voelt zich onveilig, men kent elkaar niet en de bewoner is langzamerhand zijn controle kwijtgeraakt over zijn omgeving (buren, buurt). Deze controle moet worden teruggegeven (net als mensen met een grotere koopkracht, die via de prijs controle over hun omgeving zoeken).

Gijs Bosch, ETIN

Emancipatie van woonconsumenten (door middel van collectief particulier opdrachtgeverschap en medeopdrachtgeverschap) versterkt ook de sociaal-economisch positie van die groepen.

De potenties van Boschveld als economische broedplaats/ kraamkamer zijn evident. Maar dan zullen er wel betaalbare 'werkplaatsen' moeten komen/blijven. Een voorwaarde om de factor economie in dit type wijken een kans te geven. Het zijn immers vaak kleinschalige, informele bedrijven met weinig financiële draagkracht. Boschveld kan alleen kraamkamer fungeren als wiegjes betaalbaar zijn!

Gemist:

de aansluiting met de onderwijsboulevard (Paleiskwartier). Is er gedacht aan studenten-huisvesting; aan mogelijkheden voor leer-werk-plaatsen, stageprojecten, adopteren/organiseren van activiteiten/ evenementen? Of voor 'mini-ondernemingen' e.d.

Interesseer studenten en scholieren voor Boschveld!

Colofon

Gespreksdeelnemers

Mevrouw E. Agricola	KEI Kenniscentrum Stedelijke Vernieuwing (gespreksleider)
De heer A. Bhalotra	Kuiper Compagnons
De heer G. Bosch	Etin Adviseurs
De heer H. Bruls	Tweede Kamer CDA
De heer G.J. Hagen	The SmartAgent@Company
Mevrouw N. Jellouli-Guachati	XS2N Architecten
De heer prof. G. de Kam	Faculteit der managementwetenschappen, Universiteit Nijmegen
De heer S. Metaal	Universiteit van Amsterdam
De heer mr. A.B. Ringersma	Ministerie van VROM
Mevrouw R.K. Samadhan	RS Woonconsultancy
Mevrouw S. Smeets	Architecten aan de Maas
De heer J. Walrecht	B.I.E.B. (Bouwen In Eigen Beheer)
De heer C. Veldhuysen	Forum Kenniscentrum
De heer A. Voorburg	NovioConsult
en diverse ambtelijke en bestuurlijke vertegenwoordigers van de gemeente 's-Hertogenbosch en de woningcorporaties BrabantWonen, SWH en SSW	

Verslag en eindredactie

Frank Evers, Gerrichhauzen en Partners m.m.v. de heer A. Beks

Afbeeldingen en fotografie

Afbeeldingen uit Masterplan zijn gemaakt door KuiperCompagnons – Bureau voor Ruimtelijke Ordening en Architectuur BV

Foto's uit de wijk: Kooyker Fotografie Dordrecht (gemaakt in 2003)

Foto's van de expertmeeting door Tjeu Cornet, Transconcept, 's-Hertogenbosch en Gerrichhauzen en partners (rondwandeling door de wijk)
